

Тема 11. Культура в Україні в умовах «розвинутого соціалізму» та під час кризи радянського устрою.

Мета: розглянути культурницький процес в Україні в умовах «розвинутого соціалізму», простежити особливості періодів «відлиги» та «застою» й визначити напрямки розвитку культури в середовищі західної української діаспори у вказаний час.

План лекції:

1. Загальні риси розвитку культури.
2. Шістдесятники та дисидентський рух.
3. Культура західної української діаспори.

Ключові терміни й поняття: відлига, діаспора, дисиденти, самвидав, шістдесятники.

11.1. Загальні риси розвитку культури

1960-1980-ті роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М.Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига», яка полягала у десталінізації суспільного життя, певній демократизації, частковій реабілітації засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою» й «закручуванню гайок». Хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки для розвитку культури. Атмосфера кінця 1950-х рр. призвела до формування цілого покоління так званих «шістдесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

Відбуваються чергові нагінки на українську мову. Зокрема скорочувалася сфера її застосування в освіті. Застійні явища все глибше вражали науку й вищу освіту. Радянський Союз топтався на місці, втрачаючи чисельні пріоритети в розвитку науки та освіти. Прогрес науки й вищої освіти стримувався різними перепонами, які створювалися жорсткою централізацією управління, відомчими інтересами, залишковим принципом виділення коштів на освіту, науку й культуру.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного (творчість Олесь Гончара, Павла Загребельного, Юрія Збанацького). На повний голос в цей час заявили про себе Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський.

Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет. Разом із тим, творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Це, зрештою, стосувалося й інших напрямків культури.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль XIX ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Відповідно до гасла, що мистецтво повинне бути зрозумілим «широким масам трудящих», на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. У той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як Олексій Шовкуненко, Тетяна Яблонська, Михайло Дерегус, Василь Касіян.

Традиційно значними є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Георгій Майборода, Костянтин Данькевич, Борис Лятошинський). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени – Анатолій Солов'яненко, Дмитро Гнатюк, Євгенія Мірошніченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. До його вершин належать фільми Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», Леоніда Осики «Захар Беркут», Юрія Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Леоніда Бикова «В бій ідуть одні старики», Івана Миколайчука «Вавілон ХХ». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика. Відзняти фільм ще не означало, що його випустять в прокат. Часто фільми після «підцензурного», попереднього, перегляду визнавалися антирадянськими та шкідливими й заборонялися для показу.

Швидко зростали міста, вони набували нового вигляду, йшло масове будівництво. Однак, за невеликими винятками, переважало панування типової забудови, втрата багатьох народних традицій, відсутність сучасних будівельних технологій, бідність дизайну характеризували стан архітектури.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 1980-х рр. в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

11.2. Шістдесятники та дисидентський рух

У 1960-1970-х роках у СРСР виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей, яких звичайно називали дисидентами й які вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисидентство великою мірою виросло з десталінізації, з послаблення «паралічу страху», що їх розпочав Микита Хрущов. Його, хоч і обмежені, але викриття страхітливих злочинів сталінської доби викликали розчарування та скептицизм відносно й інших сторін режиму. Відповідно, спроба Леоніда Брежнєва обмежити лібералізацію викликала протести й опозицію, особливо серед інтелігенції.

Помітний вплив на формування інакодумства справляли зовнішні фактори. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах «соціалістичного табору», зокрема 1956 р. в Угорщині, потім Польщі, Східній Німеччині, розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою у 1948 та поширюваною в Україні з 1963 р. «Загальною декларацією прав людини».

Спочатку осередок українських дисидентів склали «шістдесятники»: Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Микола Вінграновський, Алла Горська та Іван Дзюба. Пізніше до них приєдналися Василь Стус, Михайло Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Іван Гель та брати Горині. Вражаючою рисою цих людей було те, що вони являли собою зразковий продукт радянської системи освіти, швидко робили собі багатообіцяючу кар'єру. Деякі були переконаними комуністами.

Однією з найобдарованіших представниць шістдесятників стала Ліна Костенко. У своїй творчості вона звертається до історичного минулого, одвічних проблем духовності українського народу.

Кожен з них відрізнявся своєю творчою індивідуальністю: «Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір та демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші незвичайні та незрозумілі так, наче його й не вчили, про що і як треба писати. Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні надзвичайної щирості та відвертості. Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його звучали апокаліптично. Ліна Костенко зрідка виступала зі своїми віршами, але то були вірші такої сили звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна» (Євген Сверстюк). Писали не так, як вчили і мали писати.

Зовсім не те і не так, як навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Галина Севрук, Панас Заливаха.

Інакшість проявлялася й у різноманітності поглядів самих дисидентів. Літературний критик Іван Дзюба однаково прагнув здобути як громадянські свободи, так і національні права. Націонал-комуніста Дзюбу непокоїла велика розбіжність між радянською теорією та дійсністю, особливо в галузі національних прав, тому він закликав власті усунути її для блага як радянської системи, так і українського народу. На відміну від нього історик Валентин Мороз продовжував інтелектуальні традиції українського інтегрального націоналізму, відкрито виражаючи свою відразу до радянської системи та надію на її крах. Назагал, українські дисиденти закликали до проведення в СРСР реформ, а не до революції чи відокремлення, й виступали проти національних репресій на Україні та за громадянські права в СРСР.

У 1963 р. в Київському університеті була проведена офіційна конференція з питань культури та мови, участь у якій взяли більше тисячі чоловік. Вона перетворилася на відкриту демонстрацію проти русифікації. Приблизно в цей час студенти та інтелігенція стали постійно сходитися до пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві не тільки для публічних читань творів поета, а й також для того, щоб критикувати культурну політику режиму. Підозріла пожежа 1964 р., що знищила фонд українських рукописів

бібліотеки Академії наук України, викликала бурю протестів провідних діячів літератури.

Побоюючись, щоб події не вийшли з-під контролю, Кремль вирішив ударити по дисидентському рухові в усьому Радянському Союзі. Наслідком цієї політики на Україні став арешт наприкінці 1965 р. близько двох десятків тих, хто протестував особливо голосно. Щоб залякати інших, власті вирішили судити дисидентів відкритим судом. Однак це бумерангом ударило по них самих, викликавши ще сильніші протести й опозицію. Побувавши на цих процесах у Львові, молодий журналіст і відданий комуніст Вячеслав Чорновіл написав «Записки Чорновола» – збірку документів, що викривали свавільні, протизаконні й цинічні маніпуляції властей правосуддям. У палкій промові перед великою аудиторією в Києві засудив арешти Іван Дзюба. Він також подав Петру Шелесту й Володимирі Щербицькому свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – тонкий, ерудований і безжальний аналіз теорії й механіки русифікації на Україні.

Після свого арешту в 1970 р. за антирадянську агітацію та пропаганду Валентин Мороз написав «Репортаж із заповідника ім. Берії», емоційна й викривальна сила якого спрямована проти сваволі радянського офіціозу та руйнування ним окремого індивіда й цілих народів. Щоб не дати властям ізолювати дисидентів одного від одного й від суспільства, щоб інформувати світ про подробиці переслідувань в СРСР, у 1970 р. українські дисиденти почали таємно поширювати часопис «Український вісник». Хоч КДБ й зміг обмежити розповсюдження цих матеріалів в Україні, йому не під силу було запобігти їх проникненню на Захід. Там за допомогою українських емігрантів вони публікувалися й пропагувалися, що викликало у радянської влади замішання й переляк.

У вересні 1965 р. під час презентації у кінотеатрі «Україна» фільму «Тіні забутих предків» з різкою критикою арештів інтелігенції виступили Іван Дзюба, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл. Під їхнім листом підписалося 140 присутніх. Реакція властей була блискавичною. Їх всіх було звільнено з місць роботи. Листи звернення до керівників УРСР та СРСР стали однією з найпоширеніших форм протесту у ті роки. Гіркий жарт тих часів звучав так: «Усі встали, Стус – сів».

У 1967 р. в структурі КДБ створюється спеціальне «п'яте управління» на яке режим поклав обов'язки по боротьбі із «ідеологічними диверсіями», а по суті – з інакодумцями. Зауважимо також, що для боротьби з українськими інакодумцями в середовищі інтелігенції в КДБ було розроблено та реалізовано велику агентурну справу «Блок».

Іншою формою діяльності дисидентів було поширення підготовлених книг, статей, відозв. Вони потайки переписувалися, передавалися з рук в руки. Така система називалася «самвидавом». Першою «самвидавською» роботою (1966 р.) була «Правосуддя чи рецидиви терору?» Вячеслава Чорновола. У січні 1970 р. почав виходити журнал «Український вісник». До 1972 р. вийшло шість номерів.

Завдяки цілеспрямованим діям дисидентів у 1960-х рр. була започаткована традиція 22 травня вшановувати пам'ять Тараса Шевченка. Цього дня 1861 р. труну з його тілом провезли з Петербургу через Київ до Канева. 1967 р. в цей день міліція розігнала учасників зібрання біля пам'ятника поетові у Києві і заарештувала 4 з них. На вимогу розгніваних людей, які влаштували демонстрацію біля ЦК КПУ, арештантів звільнили.

У 1972 р. досягла свого апогею кампанія репресій проти інакомислячих. Були заарештовані В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Юлій Шелест, Василь Стус та інші. Практично всі вони були засуджені до тривалого ув'язнення та відправлені до таборів суворого чи особливого режимів на Уралі та в Мордовії. Крім цього було поставлено систему «каральної медицини». Деяких опозиціонерів, яких було важко звинуватити у порушенні відповідних статей кримінального кодексу оголошували божевільними та замикали до психіатричних лікарень спеціального типу. Серед таких був і уродженець Запорізької області генерал Червоної армії Петро Григоренко. Його головна «провина» перед радянською владою полягала у підтримці кримськотатарського народу.

На початку 1970-х рр. дисидентство стало впливовим чинником політичного життя. Активні дії правозахисників стали відомі на Заході, повідомлення про них потрапили на сторінки іноземної преси.

11.3. Культура західної української діаспори

Українська діаспора є наслідком тривалої, впродовж десятиліть, української еміграції. Історики виділяють чотири хвилі української еміграції. Перша хвиля з кінця 80-х – початку 90-х рр. в XIX ст. – до початку Першої світової війни; друга – міжвоєнна; третя – по закінченню Другої світової війни.

Українська духовність на американській землі стала багатшою й різноманітнішою після Другої світової війни. Дослідники зазначають, що третій період еміграції до Канади припав на 1947-1954 рр., коли в рамках переселення політичних втікачів і переміщених осіб до Канади прибуло біля 35 тисяч українців (осіли головним чином в Онтаріо). Серед третьої хвилі еміграції була справжня культурна еліта: понад 50 поетів і письменників, 300 професорів університетів, понад 600 осіб духовного стану. Саме ця еміграція збагатила українську громаду Канади новими літературними силами і напрямками, внесла нове зацікавлення в літературі.

Вся українська література, друкowana в Канаді по Другій світовій війні, є широкою панорамою тематики, літературних напрямів і стилів: патріотична героїка, настальгійна лірика, романтика, політична література, гумореска і сатира та мемуаристика, нариси, байки, шкільні підручники, журнали, сторінки в газетах для молоді.

Непрості умови розвитку української літератури на американському континенті привели літературознавців і письменників усієї діаспори до гуртування творчих сил. 26 червня 1954 р. в Нью-Йорку було засноване об'єднання українських письменників на еміграції «Слово» (Василь Барка,

Іван Багряний, Юрій Лавріненко, Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, Улас Самчук й інші).

На території Канади сформувались два осередки організованого культурного життя, з кількома друкарнями, часописами та журналами – у Вінніпезі та Торонто. У Торонто у 1956 р. було засновано Українську спілку образотворчого мистецтва (УСОМ), а в 1957 р. УСОМ організовано в Едмонтоні. Виникнення Канадсько-української мистецької фундації також пов'язане з Торонто. В 1976 р. подружжя меценатів Михайла і Ярослави Шафранюків на Блур Стріт 2395 в Торонто купили будинок, де вже пройшло 38 індивідуальних мистецьких виставок, де показано 2500 експонатів, а число відвідувачів виставок становить більше 15 тисяч.

Широко відомий у світі Лео Мол (Леонід Молодожанін, уроженець с. Полонного на Хмельниччині), видатний український скульптор, живописець, академік Королівської канадської Академії мистецтв. У його творчому доробку пам'ятники Тарасові Шевченкові у Вашингтоні (1964) та Буенос-Айресі (1971), Володимирі Великому в Лондоні (1990), близько сотні скульптурних портретів, понад 80 вітражів у храмах тощо. Окремі твори зберігаються у Ватиканському музеї. Різьблені погруддя пап Іоанна ХХІІІ, Павла VI, Івана Павла II, кардинала Йосипа Сліпого позначені людяністю, високою духовністю. У Вінніпезі відкрито Парк скульптур Лео Мола.

Певних організованих форм набуло мистецьке життя і в США. В травні 1952 р. в Нью-Йорку було створено Об'єднання митців українців в Америці, з відділом у Філадельфії, де у вересні 1952 р. було відкрито Українську мистецьку студію.

Важливі завдання виконує і організований в 1971 р. в Чикаго Український Інститут модерного мистецтва. Він має своє постійне приміщення з виставковою галереєю, канцелярію, бібліотеку, колекцію картин і скульптур.

Збереженню й популяризації українського мистецтва в діаспорі служать і Український музей в Клівленді, Український національний музей в Чикаго, музей-архів в Денвері.

Українська діаспора Великобританії, за даними Союзу українців у Британії, на середину 1980-х рр. становила 35 тисяч чоловік. Громадські осередки українців особливу увагу приділяють проблемам вивчення молодими поколіннями рідної мови, літератури та історії, що безумовно, є одним з головних напрямків виховання самосвідомості і прищеплення культурних традицій народу. Постійно розвивається в діаспорі художня самодіяльність

Франція є другою західноєвропейською країною, де проживає порівняно численна колонія українських поселенців – до 30 тисяч чоловік. Щоб зберегти національну етнічну та культурну самобутність, українці у Франції створили Український центральний громадський комітет у Франції (ЦУ ГКФ), Центральне представництво українців у Франції (ЦПУФ) та широку мережу жіночих, молодіжних,

культурологічних і просвітянських організацій. Важливим досягненням української громади у Франції став той факт, що в 1949 р. було створено Архів української еміграції у Франції, що знаходиться в Сорбонському університеті при Інституті східних мов і цивілізацій.

Найвідоміші представники української діаспори:

1. Стів Возняк.

Один із засновників Apple. Його батько народився в селі Червона Діброва на Буковині. Два Стіва – Джобс і Возняк – були друзями зі шкільної лави, а коли вирости, так само дружно поклали початок ері персональних комп'ютерів.

2. Наталі Вуд.

Королевою Голлівуду, яка не приховувала свого коріння, була Наталі Вуд. Під цим псевдонімом прославилася Наталія Захаренко. Її батьки в роки революції втекли з Харкова до Владивостока, потім у Китай. А звідти в Сан-Франциско. Там в 1938 р. народилася Наталя. Дочка інженера і дворянки почала зніматися з чотирьох років. Фільми з її участю – «Вестсайдська історія» (1961), «Великі перегони» (1965) – увійшли до золотого фонду кіно.

3. Джек Пеланс.

Володимир Палагнюк – справжнє ім'я великого голлівудського актора, який отримав «Оскар» в 1992 р. Він ніколи не цурався свого походження. Народився майбутній Джек Паланс в США, але його батьки були вихідцями зі Львова та Тернопільщини. Уолтер Джек Пеланс настільки пишався своїм українським корінням, що відмовився приймати звання Народного артиста Росії, запропоноване йому на Фестивалі російського мистецтва в Лос-Анджелесі у 2004-му, і підкреслив, що нічого спільного з Росією не має і є українцем.

4. Квітка Цісик.

Батьки Квітки – вихідці із Західної України, але народилася і виросла ця співачка і патріотка вже в США. Її надзвичайний талант привернув увагу продюсера Майкла Джексона Квінсі Джонса, а її голос звучав не тільки в концертних залах, але й в рекламних роликах для таких гігантів, як McDonald's, Coca-Cola, American Airlines і Ford Motors.

5. Енді Уорхол.

«Батько» напрямку «поп-арт» Андрій Варгола став легендою за життя, зробивши з реклами справжнє мистецтво. Народився геній в сім'ї лемків, але вже в США. Чим він тільки не займався: створював рекламу, знімав фільми, випускав журнали і навіть мав власний телеканал. Культовими роботами Уорхола стали серія Coca-Cola, «Банки супу Кемпбелл», «8 Елвісів», «Монро».

6. Майк Мазурки.

Напевно, «найстарішим» з «голівудських українців» є Майк Мазурки, він же Маркіян Мазуркевич родом з Тернополя. Видатний характерний актор знімався з 1930-х рр. і встиг засвітитися практично з усіма суперзірками: від Рейгана до Мадонни. Нам він відомий, перш за все, завдяки культовій комедії «У джазі тільки дівчата». Всупереч іміджу тупого громили, Майк Мазурки

мав ступінь бакалавра мистецтв і дуже любив зніматися в комедіях. Він зіграв понад сто епізодичних ролей і помер у віці 81 року, так і не здійснивши мрію ще раз побачити батьківщину.

7. Серж Лифар.

Сергій Лифар родом з Київщини. З юності його тягнуло до мистецтва – хлопчик співав у хорі, грав на скрипці і фортепіано. Балетом Сергій почав займатися з 17 років, а в Париж його забрала вчителька танців, яка емігрувала до Франції. Талантом і особистістю Сержа захоплювалися поголовно всі художники і критики. Дотепер його називають богом танцю. Серед друзів Сержа – Пабло Пікассо, Сальвадор Далі, Коко Шанель. А Шарль де Голь навіть запропонував йому громадянства Франції, від якого танцюрист відмовився. «Я українець і цим пишаюся», – так відповів геній на пропозицію тогочасного президента цієї країни.

8. Володимир Горовиць.

Володимир народився в Києві (за деякими даними – в Бердичеві) в 1903 р. За фортепіано хлопчик сів в 5, а до 21 року знав уже 155 творів – феномен для його віку. У репертуарі юнака було 12 концертних програм, у той час як професіонали тоді мали максимум по чотири. За відмову Володимира повертатися з гастролей до Радянської Росії його батька згноїли в ГУЛАГу. Спочатку Володимир Горовиць переїхав до Берліна, потім – в Америку. За своє життя він став володарем 25 премій «Греммі». Пластинки з його записами ставали справжніми бестселерами, а квитки на концерти розкуповувалися миттєво. За словами біографа Горовица, він часто згадував Україну. Одного разу, граючи у складі англійського оркестру, він розлютився і сказав: «Я українець і покажу англійцям, що таке темп».

? Питання для самоконтролю

1. Визначте основні риси розвитку культури у 1960-1970-х рр.
2. Порівняйте умови розвитку української культури під час «відлиги» та «застою».
3. Якими були основні вимоги учасників дисидентського руху?
4. Схарактеризуйте етапи становлення культурницьких установ західної української діаспори в країнах поселення.
5. Назвіть найбільш відомих діячів культури та мистецтва на Заході – вихідців з України.